

**A MAGYARORSZÁGI CANTUS PLANUS AZ EGYETEMES ZENETÖRTÉNETBEN:
CÉLOK, MÓDSZEREK, TÁVLATOK A 21. SZÁZAD ELEJÉN**

**OTKA NK 104426
(vezető kutató: Czagány Zsuzsa)**

Zárójelentés

Zárójelentésünkben a pályázat *Kutatási tervének* szerkezeti fölépítése szerint haladunk. Az egyes alcímek után zárójelben feltüntetjük az adott részterület „felelőseit”.

I. Zsolozsmakutatás (I.1 CAO-ECE; I.2 Historiae)

II. Középkori zeneelmélet

III. Forráskutatás- és kiadás (III.1 Várad Antifonále, III.2 A Tridentinum utáni források)

IV. Digitális megjelenés

I. Zsolozsmakutatás

I. 1 CAO-ECE (Czagány Zsuzsa, Kiss Gábor)

A középkori zsolozsmahagyományok kutatása, liturgiai és zenei szempontú elemzése a magyarországi zenei medievisztika klasszikus ágai közé tartozik. Míg a nemzetközi kutatási tendenciák túlnyomórészt a *divinum officium* egyes műfajait, tételcsoportjait, olykor egy-egy kiragadott tételét vizsgálva próbáltak eljutni az általános következtetésekig, a Rajeczky Benjamin és főként Dobszay László által kidolgozott megközelítésmód a teljes repertóriumok elemzése felől halad az egyre szűkebb hatósugarú jelenségek felé, jóval szélesebb és mélyebb anyagismeret birtokában különítve el egymástól a szubsztanciális és akcideniális jelenségeket. E módszertani irány öltött testet a közép-európai zsolozsmatradíciók teljes repertóriumait közreadó *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae (CAO-ECE)* projektben, amelyet Dobszay László és Prószycki Gábor hoztak létre a múlt század nyolcvanas éveiben, és amelynek továbbfejlesztése, a korszerű kutatási koncepciók és az online hozzáférés igényeinek megfelelő átalakítása jelen pályázat központi feladata volt. A kitűzött célnak megfelelően a tervezett munka két szinten zajlott:

I. A hagyományos, könyv alapú kiadványsorozat folytatása a következő alapvető változtatások bevezetésével: (1) a zsolozsma teljes tételkészletének az adott tradícióra jellemző „ideális” táblázatszerű összeállítása és az ehhez fölhasznált egyes források eltéréseit, egyéni megoldásait, valamint egyéb, a közreadó által fontosnak ítélt rubrikát, szöveges kommentárt tartalmazó kritikai apparátus azonos oldalra rendezve jelenik meg, nagyban megkönnyítve a táblázatok használatát és értelmezését. (2) Bár a rendszer kompatibilitása, azaz a hasonló típusú nemzetközi adatbázisokhoz igazítása a CAO-ECE online-változatának átalakításában kapott igazán nagy hangsúlyt, fontosnak tartottuk, hogy a hagyományos módon publikált táblázatok is tartalmazzák a bennük foglalt tételek ún. CANTUS-azonosítószámát. E szám segítségével a CAO-ECE kötetekben megjelenő zsolozsmatételek fölismerhetővé, kereshetővé, összehasonlíthatóvá válnak a nemzetközi CANTUS DATABASE hatalmas, több száz középkori zsolozsmaforrás tartalmi indexét felölelő adatbázis teljes anyagán belül. (3) A kutatási tervünkben leírtaknak megfelelően az eddiginél nagyobb hangsúlyt fektettünk a bevezető fejezetek kidolgozására: az egyháztörténeti háttér, a választott források bemutatása, és az adott officium elemző áttekintése a tudományos monográfia műfajához közelíti a kötetet.

Ezen új elvek és módszerek szerint készült el a négyéves pályázati periódusban a CAO-ECE-sorozat sorrendben nyolcadik kötete, amely a *középkori krakkói egyházmegye zsolozsmahagyományát* adja közre.¹ A munka, melyen a pályázat vezető kutatója, Czagány Zsuzsa együtt dolgozott a krakkói Jagelló Egyetem zenetudományi tanszékének docensével, Jakub Kubienieccel, 17 középkori forrás (antifonále, breviárium, ordinárius) fölhasználásával mutatja be a lengyel püspökség középkori officiumának temporále-részét, elkülönítve annak a 12. századi *Liber Ordinarius Cracoviensis* anyagában megjelenő korai változatát a későbbi, kiforrott megjelenésformától. A kötet jelenleg tördelés alatt áll, a tördeletlen változat (a teljes tételkészlet és a bevezető fejezetek a hozzá tartozó kritikai apparátussal és indexekkel) elérhető a Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténet Osztályának honlapján.²

2. A CAO-ECE internetes változatának fejlesztése részévé vált annak a – pályázatunk 2. évében elkezdődött – nagyszabású vállalkozásnak, amelyen a pályázat társkutatója, Kiss Gábor együtt dolgozott Jan Koláčekkel, a CANTUS gregorián adatbázis rendszergazdájával, s amelynek eredményként 2014-ben megszületett a *Hungarian Chant Database (HCD)*.³ Az adatbázis, mely a CAO-ECE, azaz a zsolozsmaforrások tartalomjegyzékei mellett miseforrások indexeit is tartalmazza,⁴ lehetővé teszi, hogy az általunk földolgozott magyarországi, illetve közép-európai középkori kódexek tételkészlete a nemzetközi szakma számára hozzáférhető, kutatható, kereshető legyen.⁵ A HCD oldalt beszámolóink IV. pontjában (*Digitális megjelenés*) mutatjuk be részletesen.

I. 2 HISTORIAE (Czagány Zsuzsa)

A pályázat e szakasza szorosan kapcsolódott egyfelől a zsolozsmakutatás CAO-ECE programjához (I. 1), másfelől a *Forráskutatás- és kiadás* fejezetben központi helyet elfoglaló *Várad Antifonále* kiadási előkészületeihez (III. 1). E kiadási előkészületek során – főként az újabb és újabb töredékek előkerülésével – derült fény az antifonále több olyan históriájára – egy-egy kiemelt tiszteletnek örvendő s ezért kiemelt szöveg- és énekanyaggal kitüntetett szent zsolozsmájára –, amelyet önálló monografikus feldolgozásra érdemesnek tartottunk. Éppen ezért a kutatási tervben kitűzött Zsigmond- és Mátyás-históriák közreadási előkészületei mellett a Havas Boldogasszony-napi officium (*officium Beatae Mariae Virginis de Nive*), valamint a Mihály-zsolozsma különleges magyarországi, illetve várad Antifonále megjelenésformáit vetettük alá vizsgálatnak. Eredményeinket külön tanulmányokban, előadásokban foglaltuk össze.⁶

¹ *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VIII/A Kraków (Temporale)*.

² <http://earlymusic.zti.hu/cao-ece/>

³ www.hunchant.eu

⁴ A miseforrások földolgozása, összehasonlító tartalmi elemzése és indexelése Kiss Gábor GRADUALIA c. K 81763 számú OTKA-pályázatának keretein belül folyt.

⁵ A középkori liturgikus egyszólamúság anyagát összefoglaló nemzetközi adatbázisok kompatibilitása képezte a tárgyát annak az MTA BTK ZTI-ben lezajlott nyilvános prezentációnak, melyen Jan Koláček és Kiss Gábor közösen mutatták be a CAO-ECE új koncepcióját. (*A liturgikus ének internetes eszköztárai* – 2012. december 13.). E koncepció olyannyira fölkelte a szakma külföldi képviselőinek érdeklődését, hogy Kiss G. meghívást kapott egy, a franciaországi Tours egyetemén rendezett nemzetközi szimpóziumra, amelyen a középkori magyarországi zenei források kutatásáról és elektronikus feldolgozásáról tartott előadást (*Séminaire de recherche en musicologie*, 2013. május 28–31.).

⁶ Czagány Zsuzsa: *Mitteeuropäische Offizien zum Fest Beatae Mariae Virginis de Nive*, *De musica disserenda* IX/1-2, 2013, 223-240; Czagány Zsuzsa, *Offizien BMV de Nive in der mittelalterlichen ungarischen diözesanen und Pauliner Tradition*. Előadás a *Liturgie and Music in the History of the Pauline Order* c. nemzetközi konferencián, MTA BTK Zenetudományi Intézet, Budapest, 2013. november 25-27; Czagány Zsuzsa: *Egy officium – földarabolva. A Várad Antifonále Mihály-zsolozsmája*. Előadás a *Pulchritudo est splendor veritatis* c. konferencián, FUGA építészeti Központ, Budapest, 2014. február 1.

A legnagyobb szabású, nemzetközi viszonylatban is jelentős eredményt *Thessaloniki Szent Demeter* középkori históriájának földolgozásával és közreadásával értük el. A 12. század közepe táján feltehetően Magyarországon készült *Perennis patriae regis officium* számos 13-15. századi hazai breviáriumban maradt fenn, teljes dallamanyagát azonban csupán egyetlen forrásunk, a 15. századi Szepesi Antifonále tartalmazza. Kiadásunk alapjául is ez szolgált; kiegészítettük azonban a história egyéb, az Isztambuli Antifonále függelékében, valamint a Váradai Antifonále egyik töredékén olvasható, néhány esetben új tételeket is tartalmazó anyagával. A história teljes szöveg- és dallamsorozatának elemzését, a középkori magyarországi szenthistóriák készletébe ágyazott bemutatását, forrásainak áttekintését a megfelelő kritikai apparátussal és indexekkel ellátva a HISTORIAE nemzetközi sorozat önálló köteteként publikáltuk.⁷

A kutatásunk részeként kibontakozó lengyel-magyar együttműködésnek köszönhetően (lásd I. 1 *CAO-ECE*) a pályázat 3. évében lengyel kollégánk Jakub Kubieniec jelentős felfedezést tett a krakkói Jagelló Könyvtárban. Egy 15. századi kézirat borítóján fennmaradt 12. századi antifonále-töredékre hívta fel a figyelmünket, amelyről a tüzetes vizsgálat bebizonyította, hogy Szent Demeter magyarországi históriájának eddig legkorábbi emléke. Mivel a töredék a kritikai kiadás kéziratának nyomdai átadása után került elő, abba már nem kerülhetett be, így tanulságait külön tanulmányban elemeztük.⁸

II. Középkori zeneelmélet (Papp Ágnes, Czagány Zsuzsa)

A pályázat kutatási tervei közt szereplő kérdéskörök, tematikus egységek, illetve a négy év alatt az egyes részterületeken születő eredmények kivétel nélkül a közelebbi és távolabbi múlt magyarországi zenetörténeti kutatásának irányaihoz, kezdeményezéseihez kapcsolódtak. A pályázati alcímekben megjelenő zsolozsmakutatás, csakúgy mint a liturgikus-zenei források vizsgálata és közreadása a hazai zenei medievisztika klasszikus csapásaihoz tartoznak, amelyekben haladva és dolgozva magunk is nagyrészt az elődeink – Rajeczky Benjamin, Dobszay László, Szendrei Janka, Ullmann Péter – által megfogalmazott koncepcionális alapvetésre, stratégiai elgondolásokra, konkrét eredményekre és módszertani tanulságokra támaszkodtunk. A projektünk második pontjában helyet kapó *Középkori zeneelmélet* azonban ebből a szempontból kivételesnek mondható. A középkori zeneelméleti irodalom, a zenei tárgyú tanszövegek, a középkori liturgikus egyszólamúság különböző szintű teoretikus reflexiója mindaddig kívül maradt a magyarországi zenei középkorkutatás figyelmén. Ez valamelyest érthető, hiszen – amint azt már pályázatunk kutatási tervében is megjegyeztük – a középkori Magyarország területéről igen kevés zeneelméleti tárgyú írásos forrás maradt fenn. A sokáig egyetlennek vélt teljes magyar provenienciájú zenei traktátust, Szalkai László későbbi esztergomi érsek diákkori jegyzeteit Bartha Dénes adta ki 1934-ben.⁹ Az azóta eltelt idő alatt a Szalkai-jegyzet mellett csupán néhány töredékes forrás került elő, amely számottevően nem módosította a középkori Magyarország iskolai zeneelmélet-oktatásáról kialakított képet. Bár Bartha kiadásában, valamint az általa később publikált tanulmányokban halványan kirajzolódott a közép-európai tanszövegek azon köre, amellyel a Szalkai-traktátus szövegi, tartalmi és genealógiai rokonságot mutatott, e szálak következetes nyomkövetése és teljeskörű föltárása egészen mostanáig váratott magára. Minderre akkor nyílt lehetőség,

⁷ A kötet társszerzője Tóth Péter, aki a Szent Demeter középkori és újkori európai és magyarországi kultuszával és legendáival foglalkozó fejezeteket írta. Zsuzsa Czagány – Péter Tóth, *Historia Sancti Demetrii Thessalonicensis*. Musicological Studies LXV/20, series HISTORIAE. The Institute of Mediaeval Music Lions Bay, Canada, 2013.

⁸ Czagány Zsuzsa, *Fragmentum Cracoviense officii Sancti Demetrii Thessalonicensis*. Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae (vol. 56), Akadémiai Kiadó Budapest, 2016, 173-188.

⁹ Bartha Dénes, *Szalkai érsek zenei jegyzetei monostor-iskolai diák korából (1490)*, Musicologia Hungarica I. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1934.

amikor 2001-ben német és lengyel kezdeményezésre megalakult egy nemzetközi kutatócsoport, amely éppen annak a közép-európai zeneelméleti korpusznak az összehasonlító elemzését és kritikai kiadását tűzte ki célul, amely a Szalkai-traktátust is magában foglalja. A kutatócsoporthoz ugyan Czagány Zsuzsa és Papp Ágnes már 2004-ben, illetve 2007-ben csatlakozott, ám csak a most záruló OTKA-pályázat tette lehetővé, hogy a vezetők kezdeti terveit messze fölülmúlva járuljanak hozzá a közös munkához, sőt néhány (alább részletezendő) ponton alapvető koncepcionális változtatásokat is végrehajtsanak rajta.

A szóban forgó zeneelméleti korpusz, illetve hagyomány (Corpus Hollandrinum; *Traditio Iohannis Hollandrini*, a továbbiakban TIH) kiadása egyfelől a hozzá tartozó valamennyi eddig feltárt (összesen 29) 14-15. századi zeneelméleti traktátus kommentárral ellátott kritikai közreadását tartalmazza (TIH II-VI. kötet), másfelől tudományos-elemző tanulmányokat, amelyek a teljes anyag vizsgálata során kirajzolódó jelenségeket, komplex kérdésköröket tárgyalják (I. és VII. kötet). A pályázat négyéves időszaka alatt Czagány Zsuzsa és Papp Ágnes kutatása mindkét szinten eredményesnek bizonyult. Az első évben egy-egy traktátus teljes szövegének kiadását készítették el és látták el a megfelelő kritikai apparátussal, valamint bevezető tanulmánnyal. Mindkét közreadás a TIH sorozat IV. kötetében jelent meg 2013-ban.¹⁰ A második évtől kezdve kutatásukat kiterjesztették a teljes korpusz zenei példaanyagára, elvégezve a VI. kötet négy traktátusának¹¹ revízióját. E munka tapasztalatainak összegzése közben a kutatópárosban egyre erőteljesebben fogalmazódott meg az az igény, hogy a TIH kiadványsorozat hetedik, tanulmányokat tartalmazó kötetében önálló fejezetben szükséges elemezni az elméleti korpusz háttérében meghúzódó közép-európai liturgikus énekgyakorlatot, s feltárni e sokrétű kapcsolatrendszer azon szálait, amelyekkel a késő középkori zeneelmélet és énekgyakorlat egymásba fonódik. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a magyar kezdeményezés ezzel új csapást nyitott az eddig túlnyomórészt a filológia és a klasszikus szövegkritika eszközeivel végzett kutatás és kiadás útján: zenetörténeti szempontból tette föl a kérdést, vajon a traktátusok zenei példaanyagában tapintható-e a mindenkori regionális liturgikus-zenei praxis, s miként alakul át a sajátos „traktátushagyomány” olykor életidegen közegében.

Az új irány első tanulságainak összefoglalásából született Czagány és Papp közös, a Nemzetközi Zenetudományi Társaság *Cantus Planus* munkacsoportjának 2014-es velencei konferenciáján tartott előadása.¹² A téma kidolgozása – a zeneelméleti traktátusok dallampéldáinak kimutatása nagyszámú cseh, lengyel, délnémet és magyar késő középkori liturgikus-zenei forrásban, az összehasonlító vizsgálat olykor váratlan eredményeinek összefoglalása – az eredeti gregorián dallamok teoretikus közegben végbement sajátos módosulásainak, olykor torzulásainak megállapításához, egyfajta sajátos tipológia

¹⁰ Czagány Zsuzsa: *Tractatus ex traditione Hollandrini cod. Pragensis I.G.1 (Trad. Holl. XI)*, pp. 145-225 in: *Traditio Iohannis Hollandrini*, Band IV, Die Traktate IX-XIV, München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 2013; Papp Ágnes: *Tractatus ex Traditione Hollandrini Cod. Cracoviensis 1859 (Trad. Holl. IX)*, uo., pp. 1-110. Christian Meyer—Ágnes Papp: *Tractatus ex traditione Hollandrini cod. Guelferbitani 696 Helmstadiensis una cum cod. monasterii S. Petri Salisburgiensis a. VI.44 (TRAD. HOLL. XVII)*, pp. 155-246 in: *Traditio Iohannis Hollandrini*, Band V: Die Traktate XV-XXI, München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 2014; Christian Meyer—Ágnes Papp: *Tractatus ex traditione Hollandrini cod. Londoniensis, Arundel 299 (TRAD. HOLL. XIX)*, pp. 303-364 in: *Traditio Iohannis Hollandrini*, Band V: Die Traktate XV-XXI, München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 2014.

¹¹ TH XXIII, TH XXIV, Wrocław tonárius, Szalkai-kézirat.

¹² Zsuzsa Czagány – Ágnes Papp, „Traditio Iohannis Hollandrini. Spätmittelalterliche Theorie und Choralpraxis.” 17th Meeting of the IMS Study Group *Cantus Planus*, Venezia (San Servolo), 2014. júl. 28–aug. 1. Magyar nyelvű előadás: „Késő középkori zeneelmélet és a gregorián gyakorlat. A Hollandrinus-traktátusok zenei hátországa.” Zenetudományi konferencia Rajeczky Benjamin halálának 25. évfordulóján, MTA BTK ZTI, 2014. nov. 13.

fölállításához vezetett, s a TIH VII. kötetének önálló fejezeteként jelent meg.¹³ Az analitikus munka utolsó állomása a TIH VIII. kötetében megjelenő, a korpusz valamennyi traktátusának dallampéldáját műfajonként rendszerező *Index Cantuum*.¹⁴ A Czagány és Papp által összeállított dallamjegyzék nem egyszerű tételista: minden darab a maga „gyakorlati” megfelelőjével szerepel, lehetővé téve a traktátusbeli dallamalakok és a kiválasztott liturgikus forrásokban megjelenő változataik párhuzamos vizsgálatát. A változatok különböző fokú eltéréseire, olykor meghökkentő ellentmondásaira az egyes tételekhez tartozó rövid kommentárok és jegyzetek figyelmeztetnek, esszenciális tömörséggel foglalva össze a szerzők sokéves kutatási tapasztalatait a gregorián gyakorlat és a késő középkori zeneelmélet területén.

A Hollandrinus-korpusz mentén, annak tanulságait fölhasználva, ám attól mégis elkülönülve folytatta Papp Ágnes a középkori magyar tonárius rekonstrukcióját célzó kutatását. Összefoglaló munkájának a négy pályázati év alatt megírt fejezetei a zeneelméleti tonáriusból és a zsolozsmaénekeskönyvből kiolvasható zoltárkadencia-rendszer egymáshoz való viszonyával, s e zoltárkadenciák variálódási törvényszerűségeivel, teória és praxis diszkrepanciájával, a teljes zoltárdallam megjelenési formájával, forrásaival és variánsaival foglalkoznak. Papp külön tanulmányban készítette el a zágrábi egyházmegye területéről fennmaradt 17. századi, rituále jellegű kézirat (ún. *Medvedics-rituále*) tonáriusának részletes elemzését, benne a kézirat egészének hiánypótló, több szempontú, az eredetre és a másolat forrásaira irányuló jellemzésével.¹⁵

Összefoglalva a 2012. szeptembere és 2016. októbere közt eltelt négy év tudományos eredményeit a középkori zeneelmélet kutatása terén elmondhatjuk, hogy e tevékenység minden szinten látványos eredményekhez vezetett: (1) a beszámolóinkban felsorolt traktátusok közreadásával a primer forrásállomány gyarapodott; az új források föltárásával, valamint a *teljes* közép-európai traktátuskorpusz meghatározásával az *egyes* zeneelméleti források – így a Szalkai-jegyzet is – új megvilágításba kerültek. Az elszigeteltnek vélt magyarországi kézirat egy tágabb viszonyrendszerbe helyeződött, a környező (cseh, lengyel, délnémet) térség hasonló tartalmú és funkciójú késő középkori teoretikus hagyományába ágyazódott. (2) Új kutatási részterület született: a zeneelméleti források és a liturgikus-zenei mise- és zsolozsmakódexek a mindkettejükben előforduló zenei tételek mentén összekapcsolhatók, egyedülálló alkalmat kínálva a két közeg által meghatározott zenei variálódás, átalakulás és átértelmeződés törvényszerűségeinek vagy éppen véletlenszerűségének megfigyelésére. (3) A késő középkori *Traditio Iohannis Hollandrini* traktátusainak nemzetközi összkiadása, a magyar kutatók részvétele a munka különböző fázisaiban, s végül a Szalkai-traktátus újraértelmezett helyzete reményeink szerint együttesen járulnak hozzá ahhoz, hogy a középkori zeneelméleti irodalom, az iskolai tanszövegek és a bennük kirajzolódó zeneelméleti gondolkodás bebocsátást nyerjen a hazai (nemcsak zenei) középkorkutatásba is.

III. Forráskutatás- és kiadás

III. 1 Váradai Antifonále (Czagány Zsuzsa, Kérges Dániel)

A pályázati terv e részének központi feladata a középkori váradai székesegyház hatalmas méretű, gazdagon illuminált kottás zsolozsmakódexe, a 15. század utolsó évtizedeiben másolt

¹³ Zsuzsa Czagány – Ágnes Papp, *Spätmittelalterliche Musiktheorie und Choralpraxis. Der musikalische Hintergrund der Traditio Hollandrini*. TIH Band VII, München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 2016, pp. 189-206.

¹⁴ A TIH VIII. kötete várhatóan 2016. végén jelenik meg.

¹⁵ Papp Ágnes, *Retrospektív liturgikus-zenei forrásunk új megvilágításban: a 17. századi Medvedics-rituále*. Magyar Zene 51 (2013), pp. 384–399; Ágnes Papp, *Eine liturgische Handschrift mit Tonar der Zagreber Diözese aus dem 17. Jahrhundert*. De musica disserenda IX/1–2. Institute of Musicology at the Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Ljubljana, 2013, pp. 99–121.

Váradai („Zalka”) Antifonále facsimile kiadásának előkészítése volt. E munka összetettségét jól érzékelteti, hogy kezdettől fogva több szálon és szinten haladt, a négy év alatt párhuzamosan használva a zenei középkorkutatás különböző alterületeinek módszertani eszköztárát. Az alapozó anyaggyűjtéstől kezdve a források (az ismert és újonnan előkerülő töredékek) tartalmi elemzésén és ebből következően a teljes kódex tételkészletének folyamatos újraértelmezésén át eljutottunk a késő középkori váradai zsolozsmarítus rekonstrukciójához és elhelyezéséhez a közép-európai liturgikus-zenei hagyományok rendszerében. A szinkrón és diakrón megközelítés egyidejűsége esetünkben azt jelentette, hogy egyszerre tettünk eleget a filológiai aprómunka, az összehasonlító repertoár- és dallamanalízis, valamint a történeti kutatás követelményeinek. Ennek eredménye az antifonále liturgikus-zenei anyagának minden részletre kiterjedő meghatározása, a több száz részinformáció (egyes officiumok, tételcsoportok, olykor önálló tételek) egyenkénti értelmezése az összeurópai gregorián énekanyagban, annak sajátos közép-európai vonulatában és a középkori magyarországi rítusterületek összefüggéseiben, s végül – az újonnan szerzett tudás birtokában – a késő középkori *officium waradiense* képének újrarájzolása.

Amint arról pályázatunk kutatási tervében, illetve éves részjelentéseiben is hírt adtunk, az antifonále 318 pergamenfóliót számláló győri törzsanyaga mellett számos további töredéke került elő hazai és külföldi könyvtárak, levéltárak gyűjteményeiben. Mind a magyarországi kodikológiai és zenetörténeti kutatásnak, mind a külföldi (elsősorban szlovákiai) forrásfeltáró munkáknak köszönhetően a Váradai Antifonále töredékeinek száma az utóbbi években ugrásszerűen megnőtt. Míg Körmendy Kinga és Szendrei Janka 1988-ban közösen publikált tanulmányukban¹⁶ még csupán 26 töredékről számoltak be, ez a szám mára 68-ra emelkedett. Nagy örömünkre szolgált, hogy a legújabb szlovákiai töredékanyag azonosításában immár magunk is aktív részt vállalhattunk: a pályázat anyagi forrásai lehetővé tették, hogy az első pályázati évben (2012. végén és 2013. első felében) háromszor utazhattunk Modorba,¹⁷ hogy az ottani levéltárban fölfedezett 13 fragmentumot tanulmányozhassuk és digitalizálhassuk. Mi több, a levéltárvezető és a szlovák kollégák,¹⁸ valamint az OSZK Res Librariae / Fragmenta Codicum munkacsoport és restaurátora¹⁹ együttműködési készségének köszönhetően a teljes modori töredékanyagot restauráltatni tudtuk. A 17. századi levéltári iratok borítójául szolgáló középkori töredékek lefejtése után a kutatás számára hozzáférhető oldalak száma megkétszereződött, sőt, három esetben az eredetileg összetartozó, a bekötés során azonban szétdarabolt kódexlap-részek összeillesztése is megtörténhetett. A szlovákiai és magyarországi töredékek széleskörű vizsgálata során több, ma egymástól távol eső helyeken őrzött fragmentumok összetartozására is fény derült. Így például a poprádi levéltár és a lőcsei evangélikus templom archívumának egy-egy töredéke a Váradai Antifonále egyazon fóliójának része, amely ugyanakkor az eredeti kódexben igen közel állt az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Ms. II.240/b jelzetű töredékéhez. Az antifonále egyik officiuma (a Mihály-zsolozsma) három különböző fond anyagából rekonstruálható: részeit a győri korpusz és a külön őrzött győri töredékanyag, illetve a Szlovák Nemzeti Levéltár turócszentmártoni gyűjteménye őrzi.²⁰ Kiadásunkban mindezeket a töredékeket a kódexben egykor elfoglalt helyükre illesztettük be, virtuálisan rekonstruálva az antifonále eredeti tételrendjét.

¹⁶ Szendrei Janka: *A Zalka Antiphonale provenienciája*; Körmendy Kinga: *Az ún. Zalka Antiphonale töredékei*. Zenetudományi Dolgozatok, 1988, 21-32, 33-40.

¹⁷ Štátny archív Bratislava pobočka Modra, a levéltár igazgatója Viliam Turcsány.

¹⁸ Elsősorban Dr. Eva Veselovská, a Szlovák Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének munkatársa.

¹⁹ A Fragmenta Codicum munkacsoportból Nobilisé Lauf Judit, valamint Szalai Veronika restaurátor segítette munkánkat.

²⁰ Martin, Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice, MS-Ba A 73, RHKS 817.

Az elmondottakból is kitűnik, hogy a Várad Antifonále csaknem mindegyik töredéke önálló monografikus földolgozást érdemel. Ennek megfelelően a pályázat négy éve alatt számos magyar- és idegennyelvű résztanulmányban, konferenciaelőadásban foglaltuk össze az egyes fragmentumok szondaszerű elemzését, aprólékos tartalmi leírását is magában foglaló tanulságokat, illetve tettünk kísérletet egy-egy komplexebb kérdéskör átfogó megközelítésére. Az alábbi táblázat jól mutatja azt a munkafolyamatot, amelynek során a részeredmények felől a szintézis egyre magasabb fokára jutottunk.

1. év (2012-13)	Czagány Zsuzsa: <i>Egy kódex és töredékei. A „Zalka” Antifonále zsolozsmái.</i> Előadás az <i>In memoriam László Dobszay</i> c. konferencián. MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2012. október 11-13.
1. év	Czagány Zsuzsa: <i>Töredék, kódex, rítus, hagyomány. A Zalka Antifonále győri és modori töredékeinek tanúsága,</i> Zenetudományi Dolgozatok "In memoriam Dobszay László": 123-141, 2012
1. év	Czagány Zsuzsa: <i>A Zalka Antifonále utolsó lapja,</i> Tükröződések. Ünnepi tanulmánykötet Domokos Mária népzene kutató-zene-történész tiszteletére. L'Harmattan - Könyvpont Kiadó Budapest: 503-513, 2012
1. év	Czagány Zsuzsa: <i>Rukopis na hranici kultúr. Antifonár varadínskej katedrály z konca 15. storocia,</i> előadás a <i>Vedy o umeniach a dejiny kultúry</i> c. nemzetközi konferencián. Pozsony (Szlovákia), 2013
1. év	Czagány Zsuzsa: <i>Rekonstrukció és értelmezés. A Várad Antifonále töredékei.</i> Előadás a <i>Kedd Délutáni Zenetudomány</i> sorozatban. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2013. április
2. év (2013-14)	Czagány Zsuzsa: <i>Töredék, kódex, rítus, hagyomány – II. A Várad Szekvencionále újonnan előkerült darabja.</i> Zenetudományi Dolgozatok 1978-2012, 35 éves jubileumi kötet, szerk. Kiss Gábor. MTA BTK Zenetudományi Intézet, 45-56
2. év	Czagány Zsuzsa: <i>A Várad Szekvencionále.</i> Előadás a Zenetudományi és Zenekritikai Társaság <i>A forráskutatás múltja, jelene és jövője a magyar zenetudományban</i> c. konferenciáján. MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2013. október
3. év (2014-15)	Czagány Zsuzsa: <i>Das Itinerar einer spätmittelalterlichen Prunkhandschrift im 16-17. Jahrhundert. Fragmente des Antiphonale Waradiense in Levoča und Poprad,</i> előadás a <i>Musica mediaeva liturgica</i> nemzetközi konferencián. Ruzomberok (Szlovákia), Katolícka Univerzita, 2015
4. év (2015-16)	Czagány Zsuzsa: <i>Böhmische „Zutaten” im Waradiner Sequentiar.</i> <i>Ars musica and its contexts in medieval and early modern culture.</i> Essays in honour of Elżbieta Witkowska-Zaremba, ed. Paweł Gancarczyk, Liber Pro Arte, Warszawa, 2016, 237-245
4. év	Czagány Zsuzsa: <i>Böhmische Einflüsse im spätmittelalterlichen Handschriften corpus der Waradiner Kathedrale.</i> Előadás a <i>Monophony and polyphony in the liturgical music of the 15th and 16th centuries: coexistence and mutual inspiration in Central Europe</i> nemzetközi kollokviumon. Brno (Csehország), 2015

A pályázati idő végére elkészült a Várad Antifonále kritikai kiadásához tartozó tudományos kommentár, az alábbi fejezetekkel:

Kutatástörténet

I. Történeti háttér. I.1 A várad püspökség története; I. 2 Filipecz János püspök és kódexei; I. 3 A várad székesegyház könyvei a 16. században

II. A források: A győri korpusz és a töredékek

III. A Várad Antifonále mint a „harmadik” magyarországi rítusterület forrása. III. 1 Teljes tartalomjegyzék és kritikái apparátus; III. 2 A liturgikus repertoár és a dallamkészlet elemzése

Az eredeti terv szerint a Várad Antifonále kiadása CD-ROM mellékletet is tartalmazott volna. A pályázat harmadik évében el is kezdődött ennek tervezése, hamar kiderült azonban, hogy a hatalmas képanyag és a hozzá tartozó rendkívül összetett adatbázis elektronikus megjelenítéséhez egy ilyen melléklet keretei szűkösen bizonyulnának. Mind a programozó-informatikus szakemberekkel folytatott konzultáció, mind pedig a hasonló típusú forráskiadványok virtuális közreadásában tapasztalható korszerű nemzetközi tendenciák ahhoz az elhatározáshoz vezettek, hogy az eredeti CD-ROM melléklet helyett egy online hozzáférhető weboldalt társítsunk az antifonále hagyományos kiadásához. A weboldal, azaz a Várad Antifonále honlapja,²¹ a magyar zenei középkorkutatás első ilyen jellegű vállalkozása. Segítségével nemcsak a kódex fent említett virtuális rekonstrukciója valósul meg (amely természetszerűen új töredékek előkerülésével tovább tökéletesíthető), hanem a képanyag és a hozzá, illetve az egyes képeken megjelenő valamennyi zenei tételhez tartozó információk komplex és dinamikus kölcsönhatása. Ez azt jelenti, hogy az antifonále minden egyes tételének háttérében egy saját, bármikor előhívható „mikroadatbázis” áll, amely tartalmazza a tétel liturgikus besorolását, a dallamkatalógusokban és a nemzetközi adatbázisokban használt azonosítószámát és forrásadatait. A teljes tételkészlet ugyanakkor összevethető a várad officium két másik forrásával, a 15. századi Várad Breviáriummal és a 12. századi Codex Albensis antifonáléval. A többlépcsős belső keresőrendszer, valamint a megfelelő azonosítószámok lehetővé teszik a kódex összekapcsolását a nemzetközi CANTUS és CANTUSINDEX, illetve a hazai CAO-ECE adatbázisokkal, s így az antifonále liturgikus repertoárja a középkori Európa több száz zsolozsmaforrásával együtt vizsgálható.

A Várad Antifonále hagyományos, könyv-alapú kiadása a kódex facsimiléjével és a tudományos kommentárral az MTA Zenetudományi Intézet Musicalia Danubiana kiadványsorozatában jelenik meg. Mivel a kiadás várhatóan rendkívül költséges lesz, most induló NKFIH pályázatunk²² dologi kiadásai közé beterveztük ennek – legalábbis részleges – finanszírozását. Ennek megfelelően a kötet megjelenése 2017/18-ban várható.

III. 2 A Tridentinum utáni zenei források (Gilányi Gabriella)

A katolikus egyház 16. századi, Rómából kiinduló reformjához kapcsolódó egyszólamú, latin nyelvű liturgikus ének a nemzetközi és a hazai zenetörténeti kutatások egyik legkevésbé feltárt területe. Az elmúlt években az MTA BTK ZTI Régi Zenetörténeti Osztályán a magyarországi gregorián ének hanyatló korszakának tanulmányozása mellett célul tűztük ki a Tridenti Zsinat (1545–1563) utáni új római ének, az ún. *cantus romanus* liturgikus egyházzenei gyakorlatban betöltött szerepének vizsgálatát, s a mindeddig ismeretlen méretű és összetételű forrásanyagának feltárását. A projekt során a tridenti zsinat utáni magyarországi liturgikus zenei források számba vétele mellett vállaltuk azok tudományos leírását, analízisét, valamint a *cantus romanus* magyarországi recepciójának áttekintését. A vizsgálatok szerves részét képezte a középkori magyar gregorián maradványainak, elsősorban a késői pálos zenei hagyománynak az értékelése, mely a forrásanyag ugrásszerű gyarapodása/gyarapítása révén az egyik központi témává nőtte ki magát az évek folyamán. A téma nagyszabású kidolgozását Gilányi Gabriella saját OTKA PD-projektje keretében végezte el.²³ A vizsgálatok folytatására – egyes résztémák kifejtő bemutatására, az eredmények összefoglaló értékelésére,

²¹ www.antiphonalewaradiense.com

²² NKFIH 120643: *Kódexek és töredékek. Késő középkori hangjelzett forrásaink kutatása, újraértelmezése és online megjelenítése*, vezető kutató Czágány Zsuzsa.

²³ OTKA PD 75549: *A gregorián ének Magyarországon 1526 után*, vezető kutató Gilányi Gabriella.

a könyvtáranként csoportosított, katalógusszerű megjelenítésre – ez az OTKA-pályázat kínált lehetőséget. A forráskutatás és analízis eredményeit – jelen pályázat időszaka alatt – nyolc önálló tanulmányban és öt előadásban mutatta be.

IV. Digitális megjelenés (Kiss Gábor, Czagány Zsuzsa, Papp Ágnes, Gilányi Gabriella, Rudolf Krisztina, Czakó Dóra, Sanda Anna, Körmendyné Mészéna Beáta, Gaál Eszter, Kérges Dániel)

Mint beszámolóink elején említettük, mind a középkori magyar liturgikus-zenei források tételkészletének, mind a magyarországi gregoriánkutatás eredményeinek virtuális megjelenítése terén pályázatunk egyik legjelentősebb előrelépése a *Hungarian Chant Database* internetes oldal létrehozása volt. A HCD rendszerét Kiss Gábor, a pályázat társkutatója tervezte, a nemzetközi adatbázisokkal való kompatibilitását Jan Koláček prágai informatikus segítette elő. A rendszer tartalmi feltöltésében, folyamatos gyarapításában, a mise- és zsolozsmaforrások leírásában és indexelésében a pályázat valamennyi kutatója és alkalmazottja részt vett. A pályázat harmadik évében a HCD betagozódott a CANTUSINDEX nemzetközi gyűjtő adatbázisba,²⁴ amely a magyar honlap mellett több más külföldi (kanadai, portugál, lengyel, cseh, szlovák) énekadatbázist egyesít. Ez a rendszer azokat a gregorián tételeket ismeri föl, találja meg az egyes adatbázisokban, amelyek egyéb adatok mellett el vannak látva a nemzetközileg érvényes CANTUS-azonosító számmal. Pályázatunk ideje alatt ezért arra törekedtünk, hogy az általunk létrehozott zsolozsmaindexeket kiegészítsük ezekkel az azonosító számokkal. Munkánk eredményeként a HCD jelenleg 108 középkori magyar és külföldi zsolozsmaforrás teljes tartalomjegyzékét tartalmazza (illetve további 30 van előkészítő fázisban). Az indexek mellett elkészítettük a HCD oldalán szereplő valamennyi mise- és zsolozsmaforrás rövid leírását (*basic information*).²⁵ Az alapvető tájékoztatáson kívül ezzel azt szeretnénk elősegíteni, hogy az általunk feldolgozott magyarországi, illetve közép-európai forrásanyag – korábbi elszigeteltségéből kilépve – bekapcsolható legyen a nemzetközi gregoriánkutatás fő áramlataiba.

A HCD oldalán szereplő, indexszel ellátott középkori magyar zsolozsmakódexek mellett a pályázat résztvevői két további új, eddig egyik adatbázisban sem szereplő magyarországi forrást vezettek be közvetlenül a CANTUS rendszerébe, immár nemcsak a darabok kezdősorait, hanem teljes szövegüket („fulltext”) is kiírva. A 13. századi *Esztergomi Breviarium Notatum* indexét (3657 tétellel) Sanda Anna, Czagány Zsuzsa doktorandusza, a legkorábbi magyar zsolozsmakódex, a 12. század elején készült *Codex Albensis* antifonále tételjegyzékét (4807 tétellel) pedig Czagány Zsuzsa irányításával Gilányi Gabriella, Rudolf Krisztina és Sanda Anna készítették el. Mindkét forrás már hozzáférhető a <http://cantus.uwaterloo.ca> internetes oldalon.²⁶

A nemzetközi adatbázisokban való megjelenés mellett a pályázati időszakban a ZTI Régi Zenetörténet Osztályának saját honlapján²⁷ elérhető kotta-adatbázisok és digitalizált források bővítésére, illetve korszerű átalakítására is sor került. Az első két évben K. Mészéna Beáta számítógépes kottagrafikázásával elkészült a Monumenta Monodica Medii Aevi V. köteteként 1999-ben megjelent magyarországi antifóna-összkiadás²⁸ elektronikus változata

²⁴ cantusindex.org.

²⁵ A *Basic information* rovatban az alábbi paramétereket adtuk meg: könyvtípus, proveniencia, kor, terjedelem, méretek, írásfajta, notáció.

²⁶ Az Esztergomi Breviarium Notatum közvetlen elérhetősége: <http://cantus.uwaterloo.ca/source/649450>; a Codex Albensisé: <http://cantus.uwaterloo.ca/source/653927>.

²⁷ <http://zti.hu/index.php/hu/regizene>.

²⁸ László Dobszay – Janka Szendrei (ed.), *Monumenta Monodica Medii Aevi*, Band V *Antiphonen*. Bärenreiter: Kassel, Basel etc. 1999.

1800 dallam közlésével. A 3. évben ez az állomány további 805, az összkiadásban nem szereplő antifónával egészült ki.²⁹ Ugyanekkor elkezdődött a középkori magyar miseforrások dallamkiírásának elektronikus átalakítása és számítógépes grafikázása. Az új rendszer nemcsak a régi kézírásos lejegyzéseket reprodukálja elektronikus táblázatos formában, hanem lehetővé teszi további források beemelését, és a dallamvariánsok gyors elkülönítését, nagy hasznot hajtva ezzel a kutatásnak. A pályázat lezárulásáig 190 introitus-tétel, 146 graduále és 132 communio grafikája készült el ilyen módon.

Záró statisztikák:

1. A pályázat ideje alatt született publikációk száma kutatónként:

Czagány Zsuzsa	16 (ebből 4 közösen Papp Ágnessel)
Kiss Gábor	11
Papp Ágnes	18 (ebből 4 közösen Czagány Zsuzsával)
Gilányi Gabriella	7
Rudolf Krisztina	1
Sanda Anna	1
Összesen	50

2. A pályázat ideje alatti aktív hazai konferenciárésztétel:

Czagány Zsuzsa	5
Kiss Gábor	4
Papp Ágnes	4
Gilányi Gabriella	3
Sanda Anna	1

3. A pályázat ideje alatti aktív külföldi konferenciárésztétel:

Czagány Zsuzsa	4	Pozsony, Velence, Ružomberok, Brno
Kiss Gábor	4	Tours, Velence, Ružomberok, Brno
Papp Ágnes	4	Velence, Ružomberok, Brno, Dublin
Gilányi Gabriella	1	Dublin

4. A pályázat ideje alatt általunk rendezett konferenciák:

2013. november 25-27.	Liturgy and Music in the History of the Pauline Order	MTA BTK Zenetudományi Intézet, Budapest; Szent Adalbert Központ, Esztergom
2015. január 31.	A gregoriánkutató Dobszay. Nemzetközi tudományos emlékkonferencia Dobszay László 80. születésnapja alkalmából	MTA BTK Zenetudományi Intézet, Budapest

²⁹ <http://www.zti.hu/index.php/hu/59-regizene/gyujtemenyek/313-antifona-dallamtar>

Részvétel az MTA BTK Zenetudományi Intézet Tudományos Fórumán a pályázathoz kapcsolódó témákkal

2012. október 25.	Az OTKA projekt bemutatása a ZTI nyilvánossága előtt	Czagány Zsuzsa
2012. december 13.	A liturgikus ének internetes eszköztárai	Kiss Gábor – Jan Koláček
2014. január 23.	Kottás töredékek a Központi Szeminárium Pálos Könyvtárában – Egy középkori forrásanyag újrafelfedezése	Gilányi Gabriella
2014. március 27.	A tonárius hat évszázadon át: „a második teoretikus összetevő”	Papp Ágnes
2016. május 19.	Két előadás az OTKA-projekt eredményeiből 1. Tropizált traktuskompozíciók a 15. században: <i>A Laus tibi Christe — Filio Mariae</i> traktus megjelenési formái cseh, lengyel és magyar forrásokban 2. Az úrnapi officium átmeneti alakja: Egy késő középkori ünnep kodifikációjának és zsolozsmaváltozatainak állomásai	Rudolf Krisztina (1) Sanda Anna (2)